

МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ І СУЧАСНИЙ СТАН ЙОГО ФОНДІВ

Микола МУШИНКА

З усіх українських установ Чехословаччини міжвоєнного та воєнного періодів найменш відомою є Музей визвольної боротьби України, від заснування якого минає 80 років. На матеріали цього унікального музею, вивезені до Радянського Союзу, однією з перших звернула увагу американська архівістка Гримстід Патриція Кеннеді [6]. В 90-х роках з'явилося кілька цінних статей про цей музей: Людмили Лозенко [14; 15], Лариси Яковлевої [40], Ніни Топішко [36], Сергія Заремби [8] та ін. Надруковано каталог празької частини матеріалів МВБУ [16]. Були видані підготовчі матеріали до другого тому праці останнього директора МВБУ Симона Наріжного "Українська еміграція" [26], в якій широко використано, зокрема, фотоархів МВБУ (223 знімки). В Австралії з'явилася друком моя книжка про МВБУ та долю його фондів [20], яка в Україні майже невідома.

МВБУ було засновано на установчих зборах Товариства такої ж назви 23 травня 1925 р. [4:1, с. 3]. Першим головою Товариства став видатний український вчений *Іван Горбачевський* (1854-1942), а його першим (до 1945 р. незмінним) директором — історик і мистецтвознавець *Дмитро Антонович* (1877-1946). Після ухвалення статуту Товариства (яке в часі заснування нараховувало 49 членів) вони звернулися до заступника міністра закордонних справ *Вацлава Гірси* (1875-1954), великого прихильника і мецената українців (народженого в Україні), який щиро підтримував ідею заснування МВБУ і пообіцяв йому фінансову допомогу (якою користалися майже всі українські установи в Чехословаччині). Ініціатори заснування Музею великодушно відмовилися від пропонованої допомоги, щоб зберегти його незалежність. І пізніше Музей принципово відмовлявся від будь-якої фінансової допомоги чужої держави, вважаючи чеську Прагу лише тимчасовим місцем свого перебування. Дальшим принципом, на якому дирекція музею весь час наполягала, була вимога щоб усі музейні одиниці були даровані. І справді, за весь період існування музею в ньому не було жод-

ного купленого експоната; всі були даровані. А було їх понад мільйон (згідно з іншими даними — два мільйони; більшість з них не була опрацьована і статистично облікована) одиниць збереження, вагою 40 тонн.

Засновники МВБУ вважали, що після проголошення самостійної, незалежної і демократичної Української держави він переселиться в Україну і стане її державним майном. Міністерство закордонних справ ЧСР погодилося з такою концепцією, а для матеріалів музею надало в безплатне користування свої приміщення — спочатку у Фалькенштайнському палаці Валкенштайна в Празі на Малій Страні, пізніше — в іншому будинку в тому ж кварталі. Музей був відкритий щодня з 10 до 12 год.

Вже на установчих зборах Товариства МВБУ та в перших тижнях після них члени подарували в музей 9207 одиниць, головним чином архівних документів [10]. Їх основу становив архів Українського університету в Празі, Центрального Союзу українського студентства (Цесус) та Представництва Західноукраїнської Народної Республіки в Празі. З індивідуальних членів найбільше матеріалів Музеєві подарували: директор *Д. Антонович* (матеріали з його дипломатії, науково-літературні праці, листування), *М. Коновалець* (фотографії, фронтові видання і документи) та *В. Сімович* (реліквії з таборів військовополонених) [4:1, с. 3-4]. В наступні місяці у Музей потоком попливли матеріали, головним чином із ліквідованих таборів військовополонених Чехії, Польщі та Австрії. Вже 1 травня 1926 р. для їх зберігання довелося найняти три просторі кімнати і три гаражі в празькому кварталі Жіжков. Та і вони швидко заповнилися від підлоги до стелі. Міністерство закордонних справ Чехословаччини, побачивши, які дорогоцінні скарби зберігаються в МВБУ, поставило перед його керівництвом ультиматум: "Якщо хочете, щоб ми оплачували оренду Ваших приміщень, передайте матеріали в нашу власність. Ми їх будемо безплатно охороняти та ще й оплачувати людей, що будуть опрацьовувати фонди". Нагадаймо,

що подібним способом Міністерство закордонних справ ЧСР здобуло у свою власність Російський закордонний архів. Отака вимога була для власників фондів МВБУ неприйнятною і вони її категорично відкинули. Музеєві загрожувала самоліквідація, бо в нього, крім символічних членських внесків нечисленних членів Товариства МВБУ (10 крон на рік), не було жодних коштів для зберігання величезної кількості матеріалів. Міністерство закордонних справ врешті-решт (знов таки за слугою В. Гірси) погодилося тимчасово безплатно зберігати матеріали МВБУ у своїх складах окрім центра Праги. Ця “тимчасовість” тривала понад три роки.

У 1929 р. до Праги у своїх справах приїхав американський підприємець та філантроп українського походження *Григорій Каленик Лисюк* (1889-1980), який з першого погляду зрозумів вагу музейних матеріалів для історії України і зобов'язався до смерті сплачувати оренду приміщення музейних фондів, яка тоді становила 300-350 доларів на рік [4:3, с. 1]. Крім того, він заснував і очолив відділ Товариства МВБУ в Нью-Йорку. Отаким чином МВБУ мав змогу не лише продовжувати свою діяльність, але й після чотирирічної перерви видавати кварталник “Вісти МВБУ”, в якому, між іншим, публікувалася хроніка Музею, актуальні статті, відгуки його відвідувачів та прихильників, списки жертводавців тощо.

З нагоди десятиліття МВБУ в 1935 році управа Товариства (яке розрослося на 125 членів) влаштувала представницьку виставку найцінніших експонатів. Фонди музею постійно поповнювалися. В 1936 році вони займали вже шість приміщень і три гаражі. Гроші за їх оренду весь час сплачував Г. К. Лисюк.

У 1935 р. при Товаристві була створена комісія у справі побудови окремого приміщення для музею: *Андрій Яковлів* (голова), *Євген Вировий* (скарбник) та *Борис Мартос* (член). Головним завданням комісії було збирання коштів для побудови будинку, який мав називатися Українським домом. Проект будинку виготовив архітектор *Артем Корнійчук*. Рисунок майбутнього Українського дому на спеціальній листівці був розтиражований у тисячах примірників і розісланий українським громадам у цілому світі із закликом фінансово підтримати побудову Українського дому в

Празі. Управа Товариства запевняла жертводавців, що після перевезення фондів МВБУ в самостійну Україну, їхні імена будуть записані в “Золоту книгу жертводавців і будівників МВБУ”. В 1937 р. акція збору принесла майже 250 тис. крон. Половину цієї суми надав меценат *Яків Макогін* з Великобританії, решту — майже три тисячі дрібних жертводавців.

Виходячи з факту, що будівництво нового будинку могло б затягнутися на кілька років, управа Товариства вирішила не будувати, а купити готовий будинок і пристосувати його до потреб Музею. Такий будинок було куплено в березні 1938 р. в кварталі Нусле за 230 тис. чеських крон. На трьох поверхах новоприданого будинку була розташована 21 кімната, а в сутерені вісім підвалів для майстерень і депозиту. До будинку прилягав ще невеличкий двір із садком. Це був єдиний будинок в Празі, який юридично належав українській громаді. Урочисте відкриття нової експозиції в ньому відбулося 29 червня 1939 року.

До новоприданого будинку продовжували надходити матеріали з цілого світу. Німецька окупація Чехословаччини сповільнила їх надходження, але не припинила. Особливо поповнився відділ Карпатської України, окупованої угорцями в тому ж 1939 році. Музей продовжував активно діяти і в часі Другої світової війни. Влітку 1940 року Музей з нагоди 15-ліття своєї діяльності влаштував серію тематичних виставок. Найбільша була до 100-ліття видання “Кобзаря” *Т. Г. Шевченка*. До цієї дати в Празі на кошти української громади здійснено академічне перевидання “Кобзаря” з ґрунтовною передмовою *Д. Дорошенка* та примітками *Д. Дорошенка* і *Ст. Сірополка* [39]. Під час Другої світової війни членська база Товариства поповнилася новими емігрантами з України, з яких деякі (*В. Міяковський*, *Л. Окіншевич*, *В. Дорошенко*) стали позаштатними працівниками Музею. Слід підкреслити, що за весь період існування Музею ні директор, ні жоден інший співробітник не отримували зарплати. Всі роботи виконувалися на громадських засадах.

14 лютого 1945 року МВБУ зазнав величезної катастрофи. Під час бомбардування Праги американцями одна із бомб розірвалася біля передньої стіни музею, яка через те упала.

На щастя, будинок не загорівся і 80 відсотків матеріалів залишилися неушкодженими. З великими труднощами (на морозі, без діючого транспорту, під звуки сирен, які сповіщали про нові напади) їх було переправлено в підвальні приміщення празького Клементинума та в Архів Міністерства внутрішніх справ на Градчанах. Директор Музею Д. Антонович після повернення з німецької тюрми тяжко захворів і потрапив до лікарні, з якої вже не повернувся [2:22-23]. Справою перевезення матеріалів зайнявся заступник директора (колишній його учень) *Симон Наріжний* (1898-1983). Згодом його було іменовано директором МВБУ.

Після визволення Праги Червоною армією органи її контррозвідки (“смерш”-у) опечатали ці матеріали (як “антирадянські”, “буржуазно-націоналістичні” і “контрреволюційні”), вважаючи їх своєю контрибуцією. Численні протести управи Товариства (яка вже раніше змінила назву МВБУ на “Український музей”) до чехословацьких та радянських органів не дали жодних результатів. Новоіменований директор *Симон Наріжний* (який, ризикуючи життям, не виїхав на Захід, а залишився в Празі, щоб охороняти безцінні фонди МВБУ) написав листа самому Сталінові. Привітавши генералісимуса з перемогою і похваливши його “доблесні війська”, він наголосив, що вони, конфіскувавши фонди Українського музею, допустилися політичної помилки, яка в майбутньому може стати для Радянського Союзу неприємним дипломатичним казусом. Справа в тому, що Музей від самого початку існував на кошти американців (Каленик Лисюк), які були головними поставальниками його матеріалів. Отже ці фонди є майном США — союзника СРСР. Згідно з міжнародним правом, писав С. Наріжний, майно союзника не може стати об’єктом контрибуції. На Сталіна, який після війни хотів мати якнайкращі стосунки з США, цей аргумент подіяв і він віддав наказ у Прагу: “Снять запрет” із матеріалів Українського музею! Таким несподіваним наказом з Москви була пригломшена не лише контррозвідка Червоної армії, але й чеські органи, які змушені були дозволити далі існування Товариства та Українського музею [29:78-81]. Таким чином, МВБУ (під зміненою назвою) продовжував свою діяльність до захоплення влади в Чехословаччині комуністами — 28 лютого 1948 р.

Нова комуністична влада Чехословаччини вже 10 березня 1948 р. припинила діяльність Товариства і ліквідувала музей. Останнього голову Товариства *Корнила Заклинського* (1889-1966) запроторила на сім місяців у психіатричну лікарню, а *Симона Наріжного* (який як бездержавний громадянин був під захистом міжнародної організації в справах біженців IRO) видворила з Чехословаччини.

Першу партію матеріалів МВБУ (шість вантажних машин) було “совершенно секретно” (вночі) вивезено з Праги до Радянського Союзу в другій половині квітня 1948 року (без якої-небудь посвідки) [2:32-33]. Наступні — в 1958, 1983 та 1988 роках. Про місце їх вивезення не знали навіть працівники Клементинума, де ці матеріали зберігалися від лютого 1945 р. Згідно із загальною думкою, радянські органи їх знищили, щоб стерти пам’ять по величезній роботі української еміграції. Частина історичних, образотворчих та етнографічних матеріалів було переправлено в м. Пряшів (без якої-небудь документації), де на початку 50-х років формувался Музей української культури для місцевого українського населення (перенесений згодом до Меджилабірців, Красного Броду та Свидника). Майже всі вони в процесі частих реорганізацій музею загубилися [38]. Понад 800 картин з колекції МВБУ якась “добра душа” (мабуть, С. Наріжний) занесла на горище Клементинума, де вони були виявлені лише в 1998 році [30].

Не торкнулися матеріалів МВБУ в Архиві Міністерства внутрішніх справ ЧСР (нині Центральный державний архів). При ліквідації музею і вивозі матеріалів до Радянського Союзу про них, мабуть, забули. В 1972 р. з них було створено самостійний фонд під назвою “Український музей в Празі”. Опрацювання фонду завершилося в 1988 р. укладенням каталогу, який згодом з’явився у Києві друком українською та чеською мовами” [16].

Перші відомості про матеріали МВБУ в Україні з’явилися на початку 90-х років ХХ ст. [8, 14, 15, 40]. Більш детально справа фондів МВБУ обговорювалася в Празі у 1995 році на міжнародній науковій конференції “Російська, українська та білоруська еміграція у міжвоєнній Чехословаччині” [17] та Полтаві 1998 р. — на науковій конференції,

присвяченій століттю від дня народження останнього директора Музею Симона Наріжного.

Виявилось, що основна маса матеріалів МВБУ була доставлена в Харків. Там їх було об'єднано з матеріалами інших українських установ, вивезених з Чехословаччини, головним чином, Українського історичного архіву, Українського вільного університету, Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, Української господарської академії в Подєбрадах та десятків інших установ та організацій. Частково їх було опрацьовано, а після побудови архівного комплексу в Києві на вул. Солом'янській ці матеріали були переправлені туди й остаточно архівно опрацьовані. В 1958 р. до них було долучено понад десять тонн матеріалів МВБУ, привезених із празького Клементинума. Опрацьовані матеріали були розподілені до ряду архівів, що перебували під управою КДБ. Найважливіші (загальносоюзного значення) були направлені до Москви. Основна маса залишилася в Центральному державному архіві Жовтневої революції (нині Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Інші відіслані до Архіву ЦК КПУ (нині Центральний державний архів громадських об'єднань України), Центральний державний історичний архів України у Києві та Львові, Центральний державний кінофотофоноархів України, Київський державний історичний музей та ряд обласних архівів: Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ, Рівне, Чернівці, Берегово, Харків, Полтава та ін. Книжки та преса потрапили до спецфондів наукових бібліотек, зокрема Наукової бібліотеки НАНУ ім. Вернадського в Києві [14, 15].

В кожному з цих архівів "надходження з Праги" були суворо засекречені. Доступ до них не мали навіть науковці, що могли користуватися спецфондами. За спеціальним дозволом вони були доступні лише номенклатурним кадрам з вищих партійних органів, служб безпеки (КДБ) та закордонної розвідки, винятково "для оперативного використання", тобто для боротьби з "українськими буржуазними націоналістами" (внутрішніми і зовнішніми), "контрреволюціонерами" та іншими "ворогами народу" і радянської влади.

Розсекречені вони були лише на початку 90-х років та доступ до них і надалі залиша-

ється проблемним, бо майже в жодному архіві немає загальнодоступного каталогу розсекречених матеріалів, а внутрішніми каталогами можуть користуватися лише працівники архівів. Нині ж дослідник повинен назвати справу, з якою він хоче ознайомитися, працівник архіву з'ясує, чи така справа в архіві є і в позитивному випадку прийме від нього замовлення. Але ж науковець не завжди зможе назвати конкретну справу. Доступ до внутрішнього каталогу міг би йому підказати цікаві теми для досліджень.

Правда, в останньому часі і тут можемо бачити поступ. Світлою ластівкою слід вважати "Путівник по фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України" [10], підготовлений і виданий за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету та Фонду Кафедри українознавства (США). В ньому знаходимо опис фонду ч. 269 — Колекція документів "Український музей в Празі", який нараховує 1644 справи 205 фондоутворювачів, установ і окремих осіб. Цей путівник мав би стати зразком для наслідування для інших архівів, що зберігають у своїх фондах матеріали МВБУ.

Держкомархів України в Києві (очолюваний Геннадієм Боряком) ще цього року планує видати мою монографію про МВБУ і долю його фондів, верстку якої вже здано на виробництво. Подібну монографію (чеською мовою) готує до друку і товариство Українська ініціатива в Празі, яке від початку року в своєму часописі "Пороги" друкує серію моїх статей під назвою "Святиня української еміграції" [23].

Слов'янська бібліотека в Празі до 80-ліття заснування МВБУ 12-14 жовтня ц. р. готує міжнародну наукову конференцію, на яку досі зголосилося 28 доповідачів, головним чином з України. Сподіваємося, що це буде черговий крок до пізнання цієї справжньої святині української історії і культури.

Щоб матеріали МВБУ, незаконно вивезені з Праги і нині розкидані в кільканадцятьох архівах України, стали відомі дослідникам, конче потрібно видати до них каталог, подібний до того, який виготовлено в Празі і видано в Києві [16] майже десять років тому. Крім того, потрібно видати "Золоту книгу жертводавців і будівників МВБУ", руко-

пис якої готовий до видання. Нею буде увічнена пам'ять про тисячі українських скитальців з різних континентів, які часто останні свої заощадження жертвували на побудову свого національного музею.

Література

1. Антонович Д. Шевченківський відділ в Музеї визвольної боротьби України // Вісти МВБУ. — 1936. — Ч. 11. — С. 2-4.
2. Бирич Я. (Наріжний С.) Сторінка з чесько-українських взаємин (Український музей у Празі). — Вінніпег, 1949. — 36 с.
3. Боряк Г. В. та кол. Архівні установи України. Довідник. — К., 2000. — 260 с.
4. Вісти Музею Визвольної Боротьби України. — 1920. — 1925-1938.
5. Грімстід Кеннеді П. “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення зарубіжної архівної українки. — К., 2005 (Верстка українського перекладу праці: Trophies of War and Empire> The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution, by Patricia Kennedy Grimsted. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute. Copyright 2001, by the President and Fellows of Harvard College). — 82 с.
6. Grimsted Kennedy P. Archives and manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. — Princeton, 1988.
7. Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930-1940). — Прага, 1940.
8. Заремба С. З історії Українського музею в Празі // Київська старовина. — 1997. — Ч. 1-2 — С. 122-137.
9. Zilynskyj V. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894/1917-1945/1994). — Praha, 1995. — 130 с.
10. Іваненко Б., Бажан О., Кентій А., Маковська М. та Соловійова А. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. — К., 2001.
11. Лисюк К. Г. Музей визвольної боротьби України. Його початки і ліквідація // На слідах (Онтаріо, Каліфорнія). — 1955. — Ч. 4.
12. Лисюк К. Г. Музей визвольної боротьби України // Новий шлях (Вінніпег). — 1956. — Ч. 72-80.
13. Лисюк К. Г. Хто поповнив національний злочин? Під суд українського громадянства. — Онтаріо. — б.д.
14. Лозенко Л. Празький український архів: Історія і сьогодення // Архіви України. — К., 1994. — Ч. 1-6. — С. 18-30.
15. Лозенко Л. До історії Празького історичного архіву // Генеза. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 141-144.
16. Махаткова Р. Український музей у Празі. Опис фонду. Machatková R. Ukrajinské museum v Praze (1659) 1925-1948. — Київ—Прага, 1996. — 296 с.
17. Международная конференция “Русская, украинская и беларуская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами... Сборник докладов. К vydání připravili: M. Maticová, M. Ňachajová, E. Páts, K. Rejdová, E. Sokolová, S. Magid. — Praha, 1995. — 534 s.
18. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України не пропав // Свобода (Нью-Йорк). — 23 вересня 1995. — Ч. 181. — С. 2-3.
19. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України у Празі та його останній директор Симон Наріжний. [806-815].
20. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. — Університет ім. Монаша. Відділ славістики. — Мельбурн, 1996. — 114 с.
21. Мушинка М. Знахідка століття на ділянці досліджень української еміграції // Вісник НТШ. — Львів. — 1996. — Ч. 14-15. — С. 14-15.
22. Мушинка М. Музей визвольної боротьби в Празі — 80 років // Свобода 11.2.2005. — Ч. 6. — С. 19.
23. Мушинка М. Святиня української еміграції. Цикл статей до 80-ліття заснування Музею визвольної боротьби України в Празі // Пороги. — 2005. — Ч. 1-6.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. 1919-1939. — Частина перша. — Прага, 1942. — 604 с.
25. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали зібрані до частини другої. — К., 1999. — 272 с.
26. Наріжний С. Шевченкіана в Музеї визвольної боротьби України (1936-1941) // Пробоєм. — Прага, 1941. — Ч. 3. Також окремо: Прага, 1941.
27. Наріжний С. Матеріали до історії Музею МВБУ. — Вип. 1-3. — Цюрих, 1957-1959.
28. Наріжний С. Музей визвольної боротьби України в Празі й Український національний музей в Онтаріо. Відкритий лист до редакції “Свободи” в Джерсі-Сіті. — Цюрих, 1957. — 19 с.
29. Наріжний С. Як рятували Музей Визвольної Боротьби України. — Цюрих, 1959. — 468 с.
30. Пеленська О. Незабутні образи української Праги. — Прага, 2003. — 12 с.
31. Barvíková H., Podaný V. Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice: 1918-1938. — Прага, 1995.
32. Поданы В., Барвікова Г. Русская и украинская миграция в Чехословацкой республике: Путеводитель по архивным фондам и собраниям в Чешской республике. — Прага, 1995.
33. Пшеничний Є. До історії Музею визвольної боротьби України // Дрогобицький колекціонер. — Дрогобич, 1994. — Ч. 2. — С. 5-6.
34. Rachůnková Z., Řeháková M., Vacek J. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu. 1918-1945. — Díl I, sv. 1-3. — 1462 s.
35. Смаль-Стоцький С. Слово до земляків у день святкування 10-літнього ювілею Товариства “Музей Визвольної Боротьби України”, 30 травня 1935 (летючка). — С. 1-2. В архіві автора.
36. Топішко Н. Опис фотоальбомів з Празького Музею визвольної боротьби України, що зберігається в центральному державному кінофотофоноархіві України // Генеза. — 1995. — Ч. 3. — С. 144-146.
37. Христова Н. М., Бездрабко В. В. та кол. Національний архівний фонд України. Засоби інтелектуального доступу до документів. Міжархівний довідник. — К., 2002. — 168 с.

38. Чабиняк І. Музей української культури та його завдання // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Т. 1. — Пряшів, 1965.

39. Шевченко Т. Г. Кобзар. — Прага, 1941. — 368 с.

40. Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пороги. — Прага, 1995. — Ч. 2. — С. 6-7.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві.

4. Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного в Києві.

5. Архів Музею українсько-руської культури в Свиднику.

Архівні джерела:

1. Центральний державний архів у Празі. — Фонд “Український музей”.

Словаччина

The article discusses the history of rise and development of the Museum of Liberation Movement of Ukraine in Prague, which is the least known Ukrainian institution during the time between wars and a war period. It contained unique materials, that later were taken to the Soviet Union. One part of them disappeared. The rest of the fonds was scattered in the archives of the USSR and Ukraine. The access to them was restricted, and only nowadays different establishments plan or start publishing catalogues of the museum.